

Ευγενία Β. Πρεβεδούρου

**Οι κυρωτικοί νόμοι υπό το πρίσμα της νομολογίας
του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων**

Ανάτυπο

Τεύχος 2/2008

(σ. 233 - 245)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Οι κυρωτικοί νόμοι υπό το πρίσμα της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

της Ευγενίας Πρεβεδούρου

Επίκουρης Καθηγήτριας Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Εισαγωγή

Η συνταγματικότητα των κυρωτικών νόμων και η συμφωνία τους προς την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (στο εξής: ΕΣΔΑ), ιδίως οσάκις αυτοί καταλαμβάνουν δικαιώματα, σχέσεις ή καταστάσεις που εκκρεμούν ενώπιον των δικαστηρίων ή έχουν ήδη κριθεί από αυτά, έχει αποτελέσει το αντικείμενο πλουσιότατης νομολογίας στο ελληνικό δίκαιο, κυρίως του Συμβουλίου της Επικρατείας (στο εξής: ΣτΕ). Από τη νομολογία αυτή συνάγεται ότι οι παρεμβάσεις της νομοθετικής εξουσίας στην απονομή της δικαιοσύνης καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα περιπτώσεων και συνδέονται ιδίως με τη λειτουργική ανεξαρτησία του δικαστή, τη διάκριση των εξουσιών (άρθρο 26 Σ), την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας (άρθρο 43 Σ), την αρχή της ισότητας (άρθρο 4 Σ), το δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1 Σ) και τη συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως (άρθρο 95). Η ως άνω νομολογία, που εμπλουτίστηκε από την επίδραση και της αντίστοιχης νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, παρέχει τη δυνατότητα εντοπισμού των ακόλουθων περιπτώσεων.

1. Νόμος που κυρώνει αναδρομικώς κανονιστική διοικητική πράξη, η οποία εκδόθηκε χωρίς νομοθετική εξουσιοδότηση ή καθ' υπέρβαση αυτής, καθώς και όταν η εξουσιοδοτική διάταξη αφορά θέματα που εξαιρούνται της νομοθετικής εξουσιοδότησεως, είναι ανίσχυρος καθ' ο μέρος ισχυροποιεί αναδρομικά τον κατά παράβαση του Συντάγματος τεθέντα με αυτήν κανόνα δικαίου, χωρίς να θίγεται η ισχύς του για το μέλλον. Η κυρούμενη πράξη, για το χρονικό αυτό διάστημα, παραμένει διοικητική και υπόκειται στον ευθύ ακυρωτικό έλεγχο του ΣτΕ¹. Ο νομολογιακός αυ-

τός κανόνας καλύπτει και την περίπτωση, κατά την οποία ο αναδρομικός νόμος δεν κυρώνει μεν ευθέως την κανονιστική διοικητική πράξη, αλλά θεσπίζει, αναδρομικά, το πρώτον εξουσιοδοτική διάταξη ή τροποποιεί υφιστάμενη εξουσιοδοτική, έτσι ώστε η αρχικά εκτός ή καθ' υπέρβαση εξουσιοδοτήσεως κανονιστική πράξη να καθίσταται, αναδρομικά, έγκυρη, δηλαδή επιχειρείται κατ' ουσίαν αναδρομικά εκ των υστέρων νομιμοποίηση κανόνων δικαίου που έχουν τεθεί κατά προφανή παράβαση απαγορευτικών διατάξεων του Συντάγματος².

2. Εάν η αναδρομική νομοθετική κύρωση αφορά κανονιστική απόφαση που έχει μεν εκδοθεί με βάση νομοθετική εξουσιοδότηση και εντός των ορίων της, αλλά κατά παράβαση αυτής, ο κυρωτικός νόμος είναι κατ' αρχήν ισχυρός και ως προς την αναδρομική του ισχύ, που ανατρέχει στον χρόνο δημοσιεύσεως της κυρουμένης αποφάσεως. Η αναδρομική όμως αυτή ισχύς δεν καταλαμβάνει εκκρεμείς δίκες, στις οποίες το κύρος της κυρουμένης κανονιστικής αποφάσεως ελέγχεται είτε ευθέως είτε παρεμπιπτόντως, επ' ευκαιρία προσβολής ατομικής πράξεως στηριζομένης

(1) ΣτΕ 3268, 2138/2001, 543/1999, 4671/1998, Ολ. 3597/1991. Η παλαιότερη νομολογία του ΣτΕ παγίως δεχόταν ότι η αναδρομική αυτή κύρωση έχει ως αποτέλεσμα η κυρούμενη πράξη να καθίσταται, από το χρονικό διάστημα στο οποίο εκτείνεται η αναδρομή, διάταξη τυπικού νόμου, και να μην υπόκειται έκτοτε στον απευθείας ακυρωτικό έλεγχο (ΣτΕ 1481/1987). Βλ. συναφώς Ε. Βενιζέλου, Η στροφή της νομολογίας στο ζήτημα της νομοθετικής κύρωσης παράνομων κανονιστικών πράξεων (ΣτΕ 3596/91), ΤοΣ 1992, σ. 39· Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Η παρέμβαση της εκτελεστικής λειτουργίας στις ακυρωτικές διοικητικές διαφορές, μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων (η εξέλιξη της νομολογίας του ΣτΕ), εις Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου/Ε. Κουτούπα-Ρεγκάκου, Εμβάθυνση Δημοσίου Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 171· Ο. Παπαδοπούλου, Νομοθετική κύρωση κανονιστικών πράξεων: το χρονικό της νομολογιακής μεταστροφής, ΤοΣ 1992, σ. 51.

(2) ΣτΕ 2466/1999.

σε αυτήν, διότι τούτο θα συνιστούσε ανεπίτρεπτη επέμβαση του νομοθέτη στις εν λόγω δίκες, κατά παράβαση των άρθρων 4 παρ. 1, 20 παρ. 1 και 26 του Συντάγματος. Το αυτό ισχύει και όταν ο αναδρομικός νόμος δεν κυρώνει μεν ευθέως την κανονιστική απόφαση, η οποία έχει εκδοθεί κατά παράβαση νομοθετικής εξουσιοδότησεως, αλλά τροποποιεί αναδρομικώς τη διάταξη που περιλαμβάνει τη νομοθετική εξουσιοδότηση, ή εισάγει ή τροποποιεί αναδρομικώς άλλη διάταξη, με τρόπο ώστε η κανονιστική απόφαση να καθίσταται πλέον νόμιμη. Επομένως, και η εν λόγω ρύθμιση ισχύει μεν, κατ' αρχήν, αναδρομικώς, δεν καταλαμβάνει όμως τις εκκρεμείς δίκες, αφού αυτό θα συνιστούσε ανεπίτρεπτη επέμβαση του νομοθέτη στα έργα της δικαιοσύνης³.

3. Η θέσπιση αναδρομικών κανόνων δικαίου δεν απαγορεύεται, πλην των ρητά προβλεπομένων στο Σύνταγμα περιπτώσεων [απαγόρευση αναδρομής ποινικών (άρθρο 7 Σ) και ψευδοερμηνευτικών νόμων (άρθρο 77 Σ) και περιορισμένη απαγόρευση αναδρομής φορολογικών νόμων (άρθρο 78 παρ. 2)]. Την νομολογία έχει απασχολήσει ιδίως το ζήτημα της εφαρμογής των αναδρομικών νόμων σε υποθέσεις για τις οποίες έχουν εκδοθεί τελεσίδικες αποφάσεις ή για τις οποίες υπάρχουν εκκρεμείς δίκες. Η συμφωνία της αναδρομικής ισχύος νομοθετικής ρυθμίσεως και επί εκκρεμών υποθέσεων προς το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ υπόκειται στις εξής προϋποθέσεις: α) ορίζεται ρητώς ή προκύπτει σαφώς ότι σκοπός του νομοθέτη είναι η εφαρμογή της διατάξεως και στις εκκρεμείς δίκες⁴, β) με τις νέες διατάξεις οι οποίες περιέχουν αναδρομική ρύθμιση δεν σκοπεύεται η επέμβαση σε εκκρεμή δίκη και η επίλυση διαφοράς που έχει αχθεί ενώπιον δικαστηρίου, αλλά θεσπίζεται νέο πάγιο νομοθετικό καθεστώς κατά τρόπο γενικό και αντικειμενικό, γ) οι νέες διατάξεις δεν αποσκοπούν, όταν διάδικος είναι το Δημόσιο, στο να επηρεάσουν την έκβαση της δίκης υπέρ του Δημοσίου⁵ και δ) η αναδρομική νομοθετική ρύθμιση υπαγορεύεται από επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος⁶.

4. Η τελευταία περίπτωση αφορά νόμους οι οποίοι, κατά παράβαση του κανόνα της γενικότητας του νόμου, ενσωματώνουν διοικητικές πράξεις και μάλιστα μέχρι του σημείου που να περιλαμβάνουν όλη την ατομική ρύθμιση του ζητήματος, ώστε να μην προβλέπεται η έκδοση καμιάς ατομικής πράξεως⁷. Προνομιακό πεδίο εφαρμογής της εν λόγω νομοθετικής πρακτικής είναι οι πολεοδομικές διατάξεις⁸. Το πρόβλημα που ανακύπτει εν προκειμένω είναι η αδυνα-

μία ασκήσεως αιτήσεως ακυρώσεως κατά τυπικού νόμου, η οποία καταλήγει στην παραβίαση του θεμελιώδους δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας κατά ατομικής, κατ' ουσίαν, ρυθμίσεως. Χαρακτηριστική περίπτωση της τάσεως αυτής εντοπίζεται στην απόφαση ΣτΕ 391/2008 του Ε' τμήματος, με την οποία παραπέμφθηκε στην Ολομέλεια το ζήτημα της συμβατότητας με το Σύνταγμα διατάξεων του ν. 3207/2003⁹, βάσει των οποίων, κατ' απόκλιση από τη συνήθη, προβλεπόμενη στον νόμο, διοικητική διαδικασία, θεσπίζονται ατομικές ρυθμίσεις χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού¹⁰. Επαναλαμβάνοντας την παγία συναφώς νομολογία του, το ΣτΕ έκρινε ότι από τις διατάξεις των άρθρων 24 παρ. 1 και 2, 26 και 28 παρ. 1 και 2 Σ, συνάγεται ότι «δεν αποκλείεται μεν η, κατ' απόκλιση από τη συνήθη διοικητική διαδικασία, θέσπιση ατομικών ρυθμίσεων χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού με τυπικό νόμο, υπό την προϋπόθεση όμως ότι με τις ρυθμίσεις αυτές δεν θίγονται ατομικά δικαιώματα και δεν παραβιάζονται άλλες συνταγματικές διατάξεις ή αρχές, καθώς και οι σχετικοί ορισμοί του κοινοτικού δικαίου. Δεδομένου ότι πρόκειται πάντως για απόκλιση από την αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών, η

(3) ΣτΕ Ολ. 3633/2004, ΕΔΚΑ 2005, σ. 112, ΝοΒ 2005, σ. 778.

(4) ΣτΕ 173/2003, 2458/2004, 939/2005, 1052/2007.

(5) ΣτΕ 143/2008, 2993/2007, ΕφημΔΔ 1/2008, σ. 65, με παρατηρήσεις Α. Καϊτατζή.

(6) ΕΔΔΑ της 27.5.2004 OGIS-INSTITUT STANISLAS κατά Γαλλίας, σκέψεις 56 επ., και της 27.9.1997, National and Provincial Building Society, σκέψεις 94 επ. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν παραβιάζεται η διάταξη του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ και στην περίπτωση κατά την οποία διαδοχικές νομοθετικές ρυθμίσεις, οι οποίες καθιστούσαν αναδρομικά ισχυρό διάταγμα το οποίο με προηγούμενη δικαστική απόφαση είχε κριθεί μη νόμιμο ως εκτός εξουσιοδότησεως αλλά και εγκυκλίους υπουργείου, είχαν ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να γίνουν δεκτές εκκρεμείς αγωγές των ενδιαφερομένων εταιρειών κατά του Δημοσίου για επιστροφή καταβληθέντων φόρων.

(7) Α. Τσεβά, Θέσπιση διοικητικής πράξης με νόμο, Τιμ. Τόμος ΣτΕ, 75 χρόνια, Εκδ. Σάκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 463.

(8) Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ Ολ. 6066/1996, Ολ. 3824/1997, Ολ. 4365/1997, Ολ. 3824/1997, Ολ. 2157/1998, Ολ. 1249/2003, 1567-8/2005, Ολ. 123/2007.

(9) Ν. 3207/2003, Ρύθμιση θεμάτων Ολυμπιακής Προετοιμασίας και άλλες διατάξεις (ΦΕΚ Α' 302).

(10) Συγκεκριμένα, εγκρίθηκε ρυμοτομικό σχέδιο στον υπερτοπικό πόλο του Ολυμπιακού Αθλητικού Κέντρου Αθήνας, τροποποιήθηκε το εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο, ορίστηκε ότι η έγκριση του ρυμοτομικού σχεδίου επέχει θέση εγκρίσεως πράξεως εφαρμογής για την ανωτέρω περιοχή, καθορίστηκαν όροι και περιορισμοί δομήσεως ανά οικοδομικό τετράγωνο, εγκρίθηκαν τα οικεία τοπογραφικά διαγράμματα και η σχετική έγκριση ορίστηκε ως επέχουσα θέση αδείας της αρμόδιας πολεοδομικής αρχής για την εκτέλεση των εργασιών που αφορούν την ολυμπιακή και μεταολυμπιακή χρήση του έργου.

θέσπιση ατομικών ρυθμίσεων χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού με τυπικό νόμο είναι δυνατή μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις και, επομένως, οι λόγοι προσφυγής στη διαδικασία αυτή πρέπει να προκύπτουν από τις προπαρασκευαστικές εργασίες του νόμου». Όσον αφορά το ζήτημα της δικαστικής προστασίας, τα μέλη της συνθέσεως υποστήριξαν τρεις διαφορετικές γνώμες, οι οποίες μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: Κατά μία γνώμη, η συνταγματικότητα της νομοθετικής διατάξεως δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί δικαστικώς, εκτός αν καταλείπεται στάδιο εκδόσεως ατομικών διοικητικών πράξεων. Ένδικο βοηθήματα που ασκούνται με βάση το άρθρο 57 ΑΚ δεν παρέχουν ισοδύναμη προστασία με την αίτηση ακυρώσεως. Ο αποκλεισμός της, όταν είναι δυνατή η άμεση εκτέλεση της ρύθμισης χωρίς να απαιτείται η έκδοση διοικητικής πράξης, θα οδηγούσε σε ματαίωση της αποστολής των διοικητικών δικαστηρίων και, γενικότερα, στην ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ των τριών λειτουργιών του Κράτους. Επομένως, δεν αποκλείεται εν προκειμένω η ευθεία προσβολή με αίτηση ακυρώσεως ατομικής ρυθμίσεως που έχει μορφή διατάξεως τυπικού νόμου. Κατ' άλλη γνώμη, στην περίπτωση προσβολής «απλώς τυπικού νόμου», ο οποίος προβαίνει σε εξαντλητική ατομική ρύθμιση και, συνεπώς, αποκλείει τη δυνατότητα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας με ευθεία προσβολή του, θεμελιώνεται παραβίαση των άρθρων 20 παρ. 1 Σ και 6 της ΕΣΔΑ. Πρέπει, συνεπώς, να θεωρηθεί ότι η αίτηση ακυρώσεως στρέφεται κατά της «σιωπηρής εγκρίσεως» της εκτελέσεως της ατομικής αυτής ρυθμίσεως από τα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία είναι αρμόδια κατά το Σύνταγμα για την εκτέλεση των νόμων. Τέλος, κατά την τρίτη γνώμη, είναι αναγκαία η διατύπωση προδικαστικού ερωτήματος, εάν η προστασία που παρέχει ο Έλληνας πολιτικός δικαστής συνιστά αποτελεσματική εγγύηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται στους πολίτες από το κοινοτικό δίκαιο¹¹.

Σημειωτέον, ότι το πλήγμα στην αρχή του κράτους δικαίου επιτείνεται οσάκις ο νόμος που επαναλαμβάνει τη διοικητική πράξη εκδίδεται ενώ εκκρεμεί αίτηση ακυρώσεως κατά της ως άνω διοικητικής πράξεως, πράγμα που θα μπορούσε να έχει ως συνέπεια την κατάργηση της δίκης κατ' εφαρμογή του άρθρου 32 του π.δ. 18/1989¹². Το ΣτΕ έχει κρίνει συναφώς ότι «η νεότερη ρύθμιση [άρθρο 11 του ν. 3207/2003] συνιστά επέμβαση στην εκκρεμή δίκη [είχε προβληθεί με αίτηση ακυρώσεως ΚΥΑ περί εγκρίσεως περιβαλλοντικών

όρων για το έργο Ανέγερση Νέου Σταδίου και Πολυλειτουργικού Κέντρου ΑΕΚ], στην οποία, άλλωστε, και απέβλεπε προεχόντως ο νομοθέτης, όπως προκύπτει από τα προπαρασκευαστικά στοιχεία του νόμου αυτού [...]. Τούτο δε, διότι με τον τρόπο αυτόν, με την μονομερή δηλαδή πράξη ενός μέρους της ενδίκου διαφοράς (του Ελληνικού Δημοσίου μέσω της νομοθετικής εξουσίας) επιλύεται η διαφορά αυτή και στερείται αντικειμένου η εκκρεμής αίτηση ακυρώσεως, ενώ δεν καταλείπεται πλέον στους πολίτες δυνατότητα παροχής εννόμου προστασίας ισοδύναμου προς εκείνη που παρέχεται με το ένδικο βοήθημα της αιτήσεως ακυρώσεως. Με το περιεχόμενο αυτό όμως, οι διατάξεις του άρθρου 11 του ν. 3207/2003 ευρίσκονται

(11) Βλ. και ΣτΕ ΕΑ 999/2007: Οι εγκριτικές αποφάσεις των σχετικών περιβαλλοντικών όρων ακυρώθηκαν τρεις φορές (ΣτΕ 2759-60/1994, 3478/2000 και 1688/2005). Ομοίως ακυρώθηκε και η απόφαση του ΥΠΕΧΩΔΕ που εγκρίνει το αποτέλεσμα δημοπρασίας για σχετικό έργο αποπερατώσεως φράγματος (ΣτΕ 1186/2006). Εν συνεχεία θεσπίστηκε ο ν. 3481/2006, που, μεταξύ άλλων, επιτρέπει τη συνέχιση των εργασιών της αναδόχου των έργων εκτροπής εταιρείας, εργασίες που είχαν διακοπεί μετά την τελευταία ακυρωτική απόφαση (και, συνεπώς, επαναφέρει σε ισχύ την ακυρωθείσα έγκριση δημοπρασίας). Οι ίδιοι αιτούντες άσκησαν αίτηση ακυρώσεως και αναστολής εκτελέσεως. Η ΕΑ έκρινε, κατά πλειοψηφία, ότι η αίτηση αναστολής πρέπει να απορριφθεί, αφού το άρθρο 52 του π.δ. 18/1989 δεν επιτρέπει την αναστολή διατάξεως τυπικού νόμου. Η μειοψηφούσα άποψη δέχθηκε τα εξής: Η επίμαχη διάταξη του νόμου έχει ως αποτέλεσμα να αναβιώνει η ακυρωθείσα έγκριση δημοπρασίας, και επομένως τα έργα να συνεχίζονται χωρίς την έκδοση άλλης διοικητικής πράξεως. Με τα δεδομένα όμως αυτά η ρύθμιση αντίκειται προδήλως στα άρθρα 20 παρ. 1, 26 και 95 παρ. 1 και 5 Σ. Στην περίπτωση δε που με νομοθετική διάταξη θεσπίζεται διοικητική πράξη, με τρόπο ώστε η όλη διοικητική διαδικασία να περιλαμβάνεται στον νόμο και να μην προβλέπεται η έκδοση περαιτέρω διοικητικών πράξεων, και μάλιστα όταν, με τον τρόπο αυτόν, καταργούνται δικαστικές αποφάσεις, πρέπει να γίνει δεκτό ότι παραδεκτώς ασκείται αίτηση ακυρώσεως (και αναστολής) κατά της «εμπεριεχόμενης στη νομοθετική αυτή διάταξη διοικητικής πράξεως». Ανεξαρτήτως αυτών, και ενώπιου του ότι η υπόθεση έχει κοινοτικό ενδιαφέρον (οδηγία 2000/60 ΕΚ περί υδάτων), γενική δε αρχή του κοινοτικού δικαίου αποτελεί η αρχή της αποτελεσματικής έννομης προστασίας, η οποία καλύπτει και το στάδιο της προσωρινής προστασίας (ΔΕΚ της 13.3.2007, C-432/05, Unibet Ltd, Συλλογή 2007, σ. I-2271, και της 19.6.1990, C-213/89, Factortame Ltd, Συλλογή 1990, σ. I-2433), η αίτηση ακυρώσεως δεν είναι, και για τον λόγο αυτόν, προδήλως απαράδεκτη, οπότε η ΕΑ θα έπρεπε να διατάξει, ως κατάλληλο προς προστασία των αιτούντων μέτρο, τη διακοπή των εργασιών κατασκευής του επίδικου έργου, σύμφωνα με το άρθρο 52 παρ. 8 του π.δ. 18/1989. Εν πάση δε περίπτωση, εφόσον το απαράδεκτο της αιτήσεως αναστολής δεν πρόκειται να τεθεί εκ νέου κατά την κύρια δίκη (ΔΕΚ της 24.5.1977, C-107/76, Hoffman La Roche, Συλλογή 1977, σ. 275), θα έπρεπε, πριν απορριφθεί η αίτηση, να διατυπωθεί προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΚ.

(12) Λήξη ισχύος της προσβαλλομένης πράξεως, εκτός αν γίνει επίκληση ιδιαίτερου εννόμου συμφέροντος. Βλ. τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 6066/1996, Ολ. 3824/1997, Ολ. 4365/1997, Ολ. 3824/1997, Ολ. 2157/1998, Ολ. 1249/2003.

σε αντίθεση προς το Σύνταγμα, ως αντιβαίνουσες ειδικότερα στην αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών (άρθρο 26), στην διάταξη που κατοχυρώνει το ένδικο μέσο της αιτήσεως ακυρώσεως (άρθρο 95) και κατά συνέπεια, ως θίγουσες το δικαίωμα παροχής εννόμου προστασίας (άρθρο 20 παρ. 1). Επομένως, η ανωτέρω ρύθμιση του άρθρου 11 του ν. 3207/2003 είναι καθ' ολοκληρίαν ανίσχυρη και δεν επηρεάζει την παρούσα δίκη, η οποία, ως εκ τούτου, διατηρεί το αντικείμενό της¹³. Επιβάλλεται η διαπίστωση ότι το ΣτΕ αναφέρθηκε στη σχετική κοινοτική νομοθεσία¹⁴ και νομολογία¹⁵ για να καταλήξει ότι το περιεχόμενο των νομοθετικών ρυθμίσεων στις οποίες στηρίχθηκαν οι προσβαλλόμενες πράξεις που υποβλήθηκαν στην κρίση του δεν πληροί τις επιταγές του κοινοτικού δικαίου, για ζήτημα όμως άσχετο προς το γεγονός της νομοθετικής παρεμβάσεως σε εκκρεμή δίκη.

Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι κυρωτικοί νόμοι, ανεξαρτήτως της κατηγορίας στην οποία υπάγονται, ελέγχονται ως προς τη συνταγματικότητά τους και ως προς τη συμφωνία τους προς το άρθρο 6, παρ. 1, της ΕΣΔΑ, ενώ προς την ίδια προσέγγιση ακολουθεί συναφώς και η θεωρία¹⁶. Ζητήματα συμβατότητας των οικείων ρυθμίσεων προς το κοινοτικό δίκαιο ανέκυψαν κυρίως σε σχέση με το περιεχόμενό τους και όχι τόσο σε σχέση με το ίδιο το γεγονός της αναδρομικής νομοθετήσεως. Δεδομένου όμως ότι η νομοθετική παρέμβαση σε εκκρεμείς δίκες συνδέεται με την αρχή της αποτελεσματικής έννομης προστασίας και κοινοτικών δικαιωμάτων, η οποία αποτελεί γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου απορρέουσα από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, πράγμα που έχει καθιερωθεί με τα άρθρα 6 και 13 της ΕΣΔΑ και που έχει επίσης επιβεβαιωθεί με το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ενώσεως¹⁷, είναι σκόπιμη η εξέταση των κυρωτικών νόμων και των νομοθετικών παρεμβάσεων στην απονομή της δικαιοσύνης και υπό το πρίσμα του δικαίου αυτού. Άλλωστε, και ο ίδιος ο κοινοτικός δικαστής χρειάστηκε να αποφανθεί συναφώς, με γνώμονα βεβαίως τις ιδιομορφίες της κοινοτικής έννομης τάξεως.

Δύο είναι οι βασικές διαπιστώσεις. Κατ' αρχάς, απαγορεύεται η νομοθετική κύρωση μέτρων αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο (I), ενώ υπό ορισμένες συνθήκες, το δίκαιο αυτό μπορεί να απαιτήσει την αναδρομική κύρωση εθνικών μέτρων τα οποία ακυρώθηκαν ενώ είχαν ληφθεί για την ορθή εκτέλεση των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου (II).

I. Από την απαγόρευση αναδρομικής κυρώσεως μέτρων αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο...

Σε αντιδιαστολή προς τις περιπτώσεις αναδρομικών νόμων οι οποίοι δεν εμπλέκονται με το κοινοτικό δίκαιο και, κατ' αρχήν, είναι ανεκτοί πλην αντίθετης συνταγματικής διατάξεως, ακόμη και σε περίπτωση εφαρμογής τους σε εκκρεμείς υποθέσεις, υπό τις προϋποθέσεις που διαμόρφωσε κυρίως η νομολογία του ΕΔΔΑ, η νομοθετική κύρωση κρατικών μέτρων που είναι αντίθετα προς το κοινοτικό δίκαιο απαγορεύεται απολύτως (Α), εκτός εάν επιτακτικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος που αναγνωρίζονται από την κοινοτική έννομη τάξη συνηγορούν υπέρ του αντιθέτου (Β). Οι ίδιοι λόγοι δικαιολογούν ενίοτε την οιονεί «κύρωση» αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικών κανόνων με τον περιορισμό των διαχρονικών αποτελεσμάτων αποφάσεων του ΔΕΚ (Γ).

A. Απόλυτη απαγόρευση αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο κυρωτικών νόμων

Το ζήτημα της νομοθετικής κυρώσεως εθνικών μέτρων αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο εξετάστηκε κατ' αρχάς από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων¹⁸. Η υπόθεση αφορούσε γαλλικό νόμο, ο οποίος κύρωνε αναδρομικά υπουργικές εγκυκλίους. Στη Γαλλία, οι δύο τρόποι υπολογισμού φορολογικής ιπποδυνάμεως είχαν καθορισθεί, αντιστοίχως, με την εγκύκλιο της 28ης Δεκεμβρίου 1956¹⁹ και με την εγκύκλιο της 23ης Δεκεμβρίου 1977²⁰, η οποία επανειλημμένως τροποποιήθηκε. Οι εγκύκλιοι αυτές επικυρώθηκαν νομοθετικώς, με αναδρομική ισχύ,

(13) ΣτΕ 1567/2005, παραπεμπτική στην Ολομέλεια, ΕΔΔΔΔ 2005, σ. 585, με παρατηρήσεις Α. Παπακωνσταντίνου.

(14) Οδηγία 85/337/ΕΟΚ (ΕΕ L 175), όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 97/11/ΕΚ (ΕΕ L 73).

(15) ΔΕΚ της 16.9.1999, C-435/97, World Wildlife Fund (WWF), Συλλογή 1999, σ. I-5613, και της 19.9.2000, C-287/98, LINSTER, Συλλογή 2000, σ. I-6917.

(16) O. Schrameck, Les validations législatives, AJDA 1996, σ. 369· B. Mathieu, Le principe de sécurité juridique. Réflexions en guise de conclusion sur le principe de sécurité juridique, Cahiers constitutionnels 2001, no11, 66· του ιδίου, Les lois de validation, RFDA 2000, σ. 289· του ιδίου, Une jurisprudence qui pêche par excès de timidité, RFDA 2000, 1201.

(17) ΔΕΚ της 13ης Μαρτίου 2007, C-432/05, Unibet, Συλλογή 2007, σ. I-2271, σκέψη 37.

(18) ΔΕΚ της 15ης Μαρτίου 2001, C-265/99, Επιτροπή κατά Γαλλίας, Συλλογή 2001, σ. I-2305.

(19) JORF της 22ας Ιανουαρίου 1957, σ. 910.

(20) JORF της 8ης Φεβρουαρίου 1978, σ. 1052.

κατ' εφαρμογή του άρθρου 35 του νόμου 93-859, της 22ας Ιουνίου 1993, περί διορθωτικού δημοσιονομικού νόμου για το 1993²¹. Επιληφθέν προσφυγής λόγω παραβάσεως που άσκησε η Επιτροπή, το Δικαστήριο δεν έλαβε υπόψη τον κυρωτικό νόμο του 1993, μολονότι αναφέρθηκε σ' αυτόν. Η παράβαση οφειλόταν στην εφαρμογή ενός τύπου για τον υπολογισμό της φορολογήσιμης ιπποδυνάμεως, που αποβαίνει δυσμενής για τα οχήματα με χειροκίνητα κιβώτια έξι ταχυτήτων καθώς και με αυτόματα κιβώτια πέντε ταχυτήτων και έχει δυσμενείς ή προστατευτικές συνέπειες για τα οχήματα που κατασκευάζονται σε άλλα κράτη-μέλη σε σχέση με τα ανταγωνιστικά ή παρόμοια εγχώρια οχήματα. Το Δικαστήριο εξέτασε τη ρύθμιση που εισήγαγε η εγκύκλιος χωρίς να ασχοληθεί ειδικά με την αναδρομική νομοθετική της κύρωση και έκρινε ότι παραβιάζει κοινοτικό κανόνα με αντικείμενο την απαγόρευση των φορολογικών διακρίσεων. Ένας νόμος δεν μπορεί να αντιταχθεί σε κοινοτικό κανόνα του οποίου η υπεροχή ισχύει έναντι του συνόλου των κρατικών κανόνων²². Επομένως, συντρέχει παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, ανεξαρτήτως νομοθετικής κυρώσεως.

Κατά τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζεται και η αναδρομική κύρωση αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο ατομικών διοικητικών πράξεων. Ειδικότερα, η θέσπιση κυρωτικού νόμου από κράτος-μέλος με σκοπό να παρεμποδίσει τους εθνικούς δικαστές να ακυρώσουν διοικητικές πράξεις αντίθετες προς το κοινοτικό δίκαιο μπορεί να συνιστά αφεαυτή παράβαση. Συγκεκριμένα, το άρθρο 10 ΕΚ επιβάλλει στα κράτη-μέλη υποχρέωση κοινοτικής πίστωσης, που συνίσταται εν προκειμένω στην απαγόρευση λήψεως αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο μέτρων, την οποία παραβιάζει η θέσπιση του κυρωτικού νόμου. Το Δικαστήριο επελήφθη σχετικής υποθέσεως, η οποία κατέληξε στην απόφαση *Weber's Wine World* της 2ας Οκτωβρίου 2003²³. Η υπόθεση αφορούσε τον αναδρομικό χαρακτήρα του άρθρου 185 του *Wiener Abgabenordnung* (κώδικα δημοσίων εσόδων της Βιέννης)²⁴, ο οποίος εξαρτούσε την αίτηση επιστροφής του φόρου επί των οινοπνευματωδών ποτών -τον οποίο η απόφαση του Δικαστηρίου ΕΚ²⁵ έκρινε ασυμβίβαστο με το κοινοτικό δίκαιο- από την προϋπόθεση ότι αυτός ο φόρος δεν έχει μετακυλιστεί σε τρίτους. Κατ' ουσίαν, προέβλεπε αυστηρότερους διαδικαστικούς κανόνες στον τομέα της επιστροφής αχρεωστήτως καταβληθέντος φόρου, προκειμένου να προλάβει τα αποτελέσματα που θα μπορούσε να έχει η απόφαση του Δικαστηρίου ΕΚ

με την οποία κρίθηκε ότι το άρθρο 3, παράγραφος 2, της οδηγίας 92/12/ΕΟΚ του Συμβουλίου²⁶ απαγόρευε τη διατήρηση ορισμένων φόρων που είχαν επιβληθεί σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο στα ποτά στην Αυστρία, κατά το μέτρο που επιβάλλονταν στα αλκοοούχα ποτά. Σκοπός του εθνικού νομοθέτη ήταν ο περιορισμός των αποτελεσμάτων της ως άνω αποφάσεως, η οποία εκδόθηκε μία εβδομάδα μετά την ψήφιση της τροποποίησής, όσον αφορά τις αιτήσεις επιστροφής του φόρου που είχε καταβληθεί ή είχε καταστεί απαιτητός πριν από την ημερομηνία εκδόσεώς της αποφάσεως, στους αιτούντες που είχαν ήδη ασκήσει ένδικη προσφυγή ή είχαν υποβάλει ισοδύναμη ένσταση.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η θέσπιση εκ μέρους κράτους-μελών νομοθετικής ρυθμίσεως περιορίζουσας, με αναδρομικό αποτέλεσμα, το δικαίωμα επιστροφής του αχρεωστήτως καταβληθέντος φόρου, προκειμένου να προληφθούν τα αποτελέσματα που θα μπορούσε να έχει απόφαση του Δικαστηρίου κρίνοντας ότι το κοινοτικό δίκαιο απαγορεύει τη διατήρηση εθνικής φορολογίας, αντίκειται σε αυτό και, ειδικότερα, στο άρθρο 5 της Συνθήκης [νυν άρθρο 10 ΕΚ] μόνο

(21) JORF της 23ης Ιουνίου 1993, σ. 8815.

(22) Σημειωτέον ότι ο ίδιος ο Γάλλος διοικητικός δικαστής είχε ακυρώσει, παρά τη νομοθετική κύρωση των εγκυκλίων, ατομικές διοικητικές πράξεις στηριζόμενες στις ως άνω αντίθετες προς το άρθρο 95 ΣΕΚ εγκυκλίους, ελλείψει νομικής βάσεως (CE 5 mai 1995, *Ministre de l'Équipement, des Transports et du Tourisme c. SARL Der*, AJDA 1995, σ. 937, note *T. Harmoniaux*). Η εξουδετέρωση του κυρωτικού νόμου κατέστη δυνατή χάρη στη νομολογιακή μεταστροφή που σηματοδότησε η απόφαση CE 20 octobre 1989, *Nicolo*, Rec. σ. 190, κατά την οποία το άρθρο 55 του Γαλλικού Συντάγματος υποχρεώνει τον διοικητικό δικαστή να εξετάζει τη συμβατότητα των γαλλικών νόμων είτε αυτοί ρυθμίζουν μελλοντικές σχέσεις είτε έχουν αναδρομική ισχύ, προς τις διεθνείς συνθήκες. Υπό το προηγούμενο νομολογιακό καθεστώς, η θεωρία του *loi-écran* θα υποχρέωνε το *Conseil d'État* να κρίνει ότι η διοικητική πράξη κατά της οποίας ασκήθηκε αίτηση ακυρώσεως λόγω παραβάσεως του κοινοτικού δικαίου δεν μπορούσε να ακυρωθεί, διότι καλυπτόταν από τον κυρωτικό νόμο, ο οποίος δέσμευε τον διοικητικό δικαστή.

(23) ΔΕΚ (πέμπτο τμήμα) της 2ας Οκτωβρίου 2003, C-147/01, *Weber's Wine World Handels-GmbH* κ.λπ., Συλλογή 2003, σ. I-11365.

(24) Συγκεκριμένα, το άρθρο 1 του δημοσιευθέντος στις 2 Μαρτίου 2000 τροποποιητικού νόμου τροποποίησε τον WAO θεσπίζοντας, μεταξύ άλλων, με το άρθρο του 185 τις παραγράφους 3 και 4 αυτού του άρθρου. Επιπλέον, το άρθρο 2 του τροποποιητικού νόμου προέβλεπε ότι το άρθρο του 1 είχε επίσης εφαρμογή στις υφιστάμενες πριν από τη δημοσίευση του εν λόγω νόμου φορολογικές υποχρεώσεις.

(25) ΔΕΚ της 9ης Μαρτίου 2000, C-437/97, *Evangelischer Krankenhausverein Wien*, Συλλογή 2000, σ. I-1157.

(26) Οδηγία της 25ης Φεβρουαρίου 1992 σχετικά με το γενικό καθεστώς, την κατοχή, την κυκλοφορία και τους ελέγχους των προϊόντων που υπόκεινται σε ειδικούς φόρους κατανάλωσης (ΕΕ L 76, σ. 1).

στο μέτρο που αφορά ειδικά αυτήν τη φορολόγηση, διαπίστωση η οποία απόκειται στο εθνικό δικαστήριο. Πάντως, το γεγονός ότι ένα τέτοιο μέτρο είναι αναδρομικό δεν συνιστά, καθαυτό, παράβαση του κοινοτικού δικαίου, όταν το μέτρο δεν αφορά ειδικώς φορολόγηση επί της οποίας έχει εκδοθεί απόφαση του Δικαστηρίου. Το Δικαστήριο έχει κρίνει σε πλείονες περιπτώσεις ότι το κοινοτικό δίκαιο απαγορεύει στον εθνικό νομοθέτη να θεσπίσει, μετά την έκδοση δικής του αποφάσεως, διαδικαστικό κανόνα ο οποίος να μειώνει ειδικά τις δυνατότητες του υποκειμένου στον φόρο να αναζητήσει τους φόρους που έχουν κακώς εισπραχθεί, όπως η αναδρομική σύντμηση των προθεσμιών για την άσκηση ένδικων βοηθημάτων χωρίς τη θέσπιση του αναγκαίου μεταβατικού καθεστώτος. Τέτοιοι κανόνες συνιστούν παραβίαση της αρχής της αποτελεσματικότητας, καθόσον καθιστούν αδύνατη ή υπερβολικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που χορηγεί η κοινοτική έννομη τάξη²⁷.

Β. Αναδρομική κύρωση κανόνων αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο για επιτακτικούς λόγους δημοσίου συμφέροντος

Ανακύπτει το ερώτημα, αν ένα κράτος-μέλος μπορεί να εκτιμήσει το ίδιο, χωρίς να λαμβάνει υπόψη το κοινοτικό δίκαιο, την ύπαρξη επιτακτικού λόγου δημοσίου συμφέροντος, προκειμένου να δικαιολογήσει αναδρομικό κυρωτικό νόμο. Εάν πρόκειται για επιτακτικές απαιτήσεις γενικού συμφέροντος που, κατά παγία νομολογία του Δικαστηρίου δικαιολογούν παρεκκλίσεις από τους σχετικούς με την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, εμπορευμάτων και υπηρεσιών κανόνες, δεν αποκλείεται η θετική απάντηση. Εάν ο εθνικός δικαστής έχει αμφιβολίες ως προς το βάσιμο των λόγων που ο εθνικός νομοθέτης έκρινε ως επιτακτικούς λόγους γενικού συμφέροντος υπό την έννοια του κοινοτικού δικαίου, θα μπορούσε να υποβάλει προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο. Την ευκαιρία στο Δικαστήριο να αποφανθεί συναφώς έδωσε ελληνική υπόθεση. Κατά τη δεκαετία του '80 ιδιωτικές επιχειρήσεις που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσχέρειες υπήχθησαν στο καθεστώς του ν. 1386/1983, ο οποίος προέβλεπε, μεταξύ άλλων, αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου των οικείων επιχειρήσεων με διοικητική πράξη (απόφαση του ΔΣ του Οργανισμού Ανασυγκροτήσεως Επιχειρήσεων, εγκρινόμενη από τον αρμόδιο υπουργό), η οποία ήταν αντίθετη προς την υπερνομοθετικής ισχύος διάταξη του άρθρου 25 παρ.

1 εδ. α' της 77/91/ΕΟΚ από 13.12.1976 δεύτερης Οδηγίας του Συμβουλίου, η οποία ορίζει ότι κάθε αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της ανώνυμης εταιρίας πρέπει να αποφασίζεται από τη γενική συνέλευση των μετόχων, κατά τη νομολογία δε του Δικαστηρίου έχει άμεσο αποτέλεσμα²⁸. Κατόπιν σχετικών ενδίκων βοηθημάτων πρώην μετόχων, πολλές τέτοιες μετοχές ακυρώθηκαν για τον λόγο ότι ήταν αντίθετες προς το άρθρο 25 της δεύτερης οδηγίας. Για την προστασία των καταστάσεων που είχαν ήδη παγιωθεί, ο νομοθέτης ρύθμισε αναδρομικά το ζήτημα με το άρθρο 28 του ν. 2685/1999 που ορίζει τα εξής: «1) Θεωρούνται έγκυρες και δεν θίγονται τα πάσης φύσεως δικαιώματα των κυρίων τους, μετοχές οι οποίες προήλθαν από αύξηση μετοχικού κεφαλαίου ανωνύμων εταιριών, οι οποίες είχαν υπαχθεί στις ρυθμίσεις του ν. 1386/1983 [...], δυνάμει υπουργικών αποφάσεων, κατ'εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 8 παρ. 8 και 10 παρ. 1 του ν. 1386/1983, [...] και οι οποίες αποφάσεις κηρύχθηκαν ή αναγνωρίστηκαν με αμετάκλητη δικαστική απόφαση άκυρες [...]. Οι, κατά τον χρόνο αυξήσεως του κεφαλαίου, μέτοχοι των ανωτέρω εταιρειών, καθώς και οι καθολικοί διάδοχοί τους, διατηρούν μόνον αξίωση πλήρους αποζημιώσεως κατά τις περί αδικπραξιών διατάξεις για τις τυχόν ζημιές που υπέστησαν συνεπεία των ανωτέρω αυξήσεων. 2) Η αγωγή αποζημίωσης στρέφεται αποκλειστικά κατά του Ελληνικού Δημοσίου [...]». Όσον αφορά τη συνταγματικότητα της ως άνω αναδρομικής νομοθετικής κυρώσεως καθώς και τη συμβατότητά της προς το άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, ο Άρειος Πάγος έκρινε, επικαλούμενος την «ασφάλεια των συναλλαγών», ότι η διάταξη του άρθρου 28 παρ. 1 και 2 του ν. 2685/1999, «δεν αντίκειται στις αρχές της διακρίσεως των λειτουργιών και της ίσης μεταχειρίσεως, [...], ούτε επιφέρει στέρηση του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη (άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ) και εκείνου της ιδιοκτησίας (άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της

(27) ΔΕΚ της 9ης Νοεμβρίου 1983, 199/82, San Giorgio, Συλλογή 1983, σ. 3595, σκέψη 14· της 29ης Ιουνίου 1988, 240/87, Deville, Συλλογή 1988, σ. 3513, σκέψη 13· της 17ης Νοεμβρίου 1998, C-228/96, Aprile, Συλλογή 1998, σ. I-7141, σκέψη 16· της 9ης Φεβρουαρίου 1999, C-343/96, Dilexport, Συλλογή 1999, σ. I-579, σκέψη 39· της 11ης Ιουλίου 2002, C-62/00, Marks & Spencer, Συλλογή 2002, σ. I-6325, σκέψη 36.

(28) ΔΕΚ της 30ής Μαΐου 1991, C-19/90 και C-20/90, Καρέλλας και Καρέλλας, Συλλογή 1991, σ. I-2691, και της 24ης Μαρτίου 1992, C-381/89, Σύνδεσμος Μελών της Ελευθέρας Ευαγγελικής Εκκλησίας κ.λπ., Συλλογή 1992, σ. I-2111.

ΕΣΔΑ), εφόσον εξασφαλίζεται αποτελεσματική δικαστική προστασία των τυχόν θιγομένων παλαιών μετόχων, με τη διευκόλυνση της διεκδικήσεως πλήρους αποζημιώσεως έναντι του Ελληνικού Δημοσίου για όποιες ζημιές υπέστησαν, από τις ως άνω αυξήσεις κεφαλαίου». Κρίθηκε δηλαδή ότι «δεν δεσμεύεται ... η νομοθετική λειτουργία, με νέους κανόνες δικαίου, να ρυθμίσει κατά τρόπο διαφορετικό έννομες σχέσεις που έχουν γεννηθεί καθώς και δικαιώματα που έχουν αποκτηθεί σύμφωνα με διατάξεις κανόνων δικαίου, οι οποίοι ίσχυσαν στο παρελθόν, έστω και αν οι έννομες σχέσεις ή τα δικαιώματα αυτά κρίνονται ενώπιον των δικαστηρίων ή έχουν αναγνωριστεί διά τελεσιδίκων ή και αμετακλήτων δικαστικών αποφάσεων, υπό την προϋπόθεση ότι οι εν λόγω κανόνες έχουν γενικό χαρακτήρα και δεν ρυθμίζουν μεμονωμένη σχέση ...»²⁹.

Όσον αφορά όμως τη συμβατότητα της αναδρομικής νομοθετικής κυρώσεως εθνικών μέτρων αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο, τα οποία μάλιστα έχουν κριθεί με αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις, ο Άρειος Πάγος υπέβαλε σχετικό προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο, το οποίο αναφέρθηκε στις απαντήσεις που είχε δώσει σε παρεμφερή ερωτήματα που του είχαν υποβληθεί στο πλαίσιο της υποθέσεως C-373/97, Διαμαντής³⁰, στην οποία, πάντως, δεν είχε τεθεί θέμα εφαρμογής του ν. 2685/1999. Υιοθετώντας άκρως ρεαλιστική προσέγγιση, ο κοινοτικός δικαστής έκρινε ότι «οι πολίτες [...] δεν μπορούν να επικαλούνται το κοινοτικό δίκαιο καταχρηστικά ή καταστρατηγώντας το, πράγμα που θα συνέβαινε αν ο μέτοχος που επικαλείται το άρθρο 25 παρ. 1 της οδηγίας ασκούσε την αγωγή με σκοπό να επιτύχει, σε βάρος της εταιρίας, παράνομα οφέλη, προδήλως ξένα προς τον σκοπό της εν λόγω διατάξεως» που έγκειται στο «να εξασφαλίσει στους μετόχους ότι καμία απόφαση περί αυξήσεως του εταιρικού κεφαλαίου και, κατά συνέπεια, περί μεταβολής των ποσοστών των μεριδίων των μετόχων δεν θα λαμβάνεται χωρίς τη συμμετοχή τους στην άσκηση της εξουσίας λήψεως αποφάσεων της εταιρίας». Στη συνέχεια, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε τη δυνατότητα εφαρμογής των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου και δη της αρχής της ασφάλειας δικαίου και της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, αναφέροντας ότι, αν γινόταν δεκτό το αίτημα της αγωγής περί αναγνώρισεως της ακυρότητας των μεταβολών που επήλθαν στο εταιρικό κεφάλαιο εταιρίας, κατά τη διάρκεια της υπαγωγής της στο καθεστώς της προσωρινής διοικήσεως του ν. 1386/

1983, θα μπορούσε να τεθεί ζήτημα κύρους διαφόρων πράξεων που διενεργήθηκαν κατά το χρονικό αυτό διάστημα και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ακυρότητα των μεταβολών του κεφαλαίου θα έθιγε αναπόφευκτα τα δικαιώματα καλόπιστων τρίτων. Στηριζόμενος στην ανωτέρω απάντηση, ο Άρειος Πάγος έκρινε ότι δεν αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο η ρύθμιση του άρθρου 28 παρ. 1 και 2 του ν. 2685/1999, αφού αυτή ανταποκρίνεται πλήρως στις ανωτέρω γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου και δη της ασφάλειας δικαίου, της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και της αναλογικότητας, ενόψει της αποτελεσματικής και ισοδύναμης δικαστικής προστασίας που επιτυγχάνεται με την αποζημίωση³¹.

Αντιθέτως, ο εθνικός δικαστής δεν μπορεί να νομιμοποιήσει κυρωτικό νόμο αντίθετο προς το κοινοτικό δίκαιο επικαλούμενος γενικό συμφέρον εκτιμώμενο υπό το πρίσμα του εθνικού δικαίου και μόνο, στο μέτρο που αυτό θα είχε ως συνέπεια την ευχέρεια των εθνικών οργάνων να απαλλαγούν μονομερώς από τις επιταγές της υπεροχής και της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου, πράγμα που θα έπληττε βεβαίως την ενιαία και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου αυτού.

Γ. Οιονεί αναδρομική κύρωση αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο μέτρων με τον διαχρονικό περιορισμό των αποτελεσμάτων αποφάσεων του ΔΕΚ

Το Δικαστήριο, πάντως, δεν αποκλείει τη δυνατότητα χρονικού περιορισμού των συνεπειών των αποφάσεων του που καταδικάζουν κράτος-μέλος εφόσον καταλήγουν στο ασυμβίβαστο της κρινομένης εθνικής ρυθμίσεως προς το κοινοτικό δίκαιο. Με τη μέθοδο αυτήν, ο κοινοτικός δικαστής προβαίνει ο ίδιος σε ένα είδος «κυρώσεως» των αντίθετων προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικών μέτρων³². Κατ' αρχήν, «η ερμηνεία που το Δικαστήριο δίδει σε διάταξη κοινοτικού δικαίου πε-

(29) ΑΠ Ολ. 13/2001.

(30) ΔΕΚ της 23ης Μαρτίου 2000, C-373/97, Διαμαντή κατά Ελληνικού Δημοσίου και ΟΑΕ ΑΕ, Συλλογή 2000, σ. I-1705.

(31) ΑΠ Ολ. 31/2002, ΝοΒ 2003, σ. 848, ΕΕμπΔ 2002, σ. 601. Βλ. συναφώς και την ΣτΕ 808/2006, με την οποία λόγω της σπουδαιότητας των ζητημάτων του συμβατού των διατάξεων του άρθρου 28 του ν. 2685/1999 προς το Σύνταγμα, το κοινοτικό δίκαιο και την ΕΣΔΑ, το Δ' Τμήμα του ΣτΕ παραπέμπει τα ζητήματα αυτά στην Ολομέλεια του οικείου Δικαστηρίου, σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 2 εδάφιο β' του πδ 18/1989 (ΕφημΔΔ 3/2006, σ. 328, με σχόλιο Κ. Γιαννακοπούλου).

(32) R. Kovar, Lois de validation et droit communautaire, Europe, mars 2008, σ. 5 (7).

ριορίζεται να διαφωτίσει και διευκρινίσει την έννοια και το περιεχόμενο της διατάξεως αυτής, όπως θα έπρεπε να νοείται και να εφαρμόζεται αφότου τέθηκε σε ισχύ. [...] Το Δικαστήριο μπορεί μόνον κατ' εξαίρεση, κατ' εφαρμογή της γενικής αρχής της ασφάλειας δικαίου που είναι συμφυής με την κοινοτική έννομη τάξη, να αποφασίσει τον περιορισμό της δυνατότητας που έχει κάθε ενδιαφερόμενος να επικαλεστεί μια διάταξη που αυτό έχει ερμηνεύσει για να θέσει υπό αμφισβήτηση έννομες σχέσεις που έχουν συναφθεί καλοπίστως»³³. Από τη σχετική νομολογία συνάγεται ότι ο περιορισμός αυτός είναι δυνατός, εφόσον συντρέχουν οι ακόλουθες προϋποθέσεις: αφενός, «κίνδυνος σοβαρών οικονομικών επιπτώσεων οφειλομένων ιδίως στον μεγάλο αριθμό των εννόμων σχέσεων που είχαν συσταθεί καλοπίστως βάσει ρυθμίσεως η οποία εθεωρείτο νομίμως ισχύουσα»³⁴, και, αφετέρου, «οι ιδιώτες και οι εθνικές αρχές [να έχουν] ωθηθεί σε συμπεριφορά μη σύμφωνη προς την κοινοτική νομοθεσία λόγω αντικειμενικής και σοβαρής αβεβαιότητας ως προς το περιεχόμενο των κοινοτικών διατάξεων, αβεβαιότητας στη δημιουργία της οποίας είχε συμβάλει η ίδια η συμπεριφορά άλλων κρατών-μελών ή της Επιτροπής»³⁵. Όσον αφορά την προϋπόθεση αντικειμενικής και σοβαρής αβεβαιότητας ως προς το περιεχόμενο των κοινοτικών διατάξεων, το Δικαστήριο έχει διευκρινίσει ότι το κριτήριο αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί, υπό την έννοια ότι θεμελιώνει προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης υπέρ των κρατών-μελών³⁶, δηλαδή η αβεβαιότητα ως προς το δίκαιο πρέπει να είναι αντικειμενική, ενώ δεν αρκεί η αβεβαιότητα την οποία αντιλαμβάνεται υποκειμενικά ένα κράτος-μέλος.

Δεδομένου ότι ο χρονικός περιορισμός της κηρύξεως του ασυμβίβαστου εθνικής ρυθμίσεως προς το κοινοτικό δίκαιο σημαίνει, κατ' αρχήν, επικύρωση της παράνομης συμπεριφοράς ενός κράτους-μέλους και μάλιστα ακόμη και σε περίπτωση αναμφίβολης αντιθέσεως προς το κοινοτικό δίκαιο, αυτός πρέπει να γίνεται δεκτός μόνο κατ' εξαίρεση. Κατά τον περιορισμό των διαχρονικών αποτελεσμάτων μιας αποφάσεως, πρέπει πάντοτε να επιδιώκεται στάθμιση μεταξύ, αφενός, της αρχής της ορθής και συνεκτικής ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου και, αφετέρου, της αρχής της ασφάλειας των εννόμων σχέσεων που δημιουργήθηκαν καλοπίστως, ακόμη και στη βάση εσφαλμένης ερμηνείας³⁷. Περαιτέρω, η σχετική απόφαση πρέπει να λαμβάνει υπόψη την ανάγκη να μην επιρρίπτονται στα κράτη-μέλη βάρη περισσότερα από τα απολύτως απαραίτητα. Προεξάρχων σκοπός και συμφέρον της

έννομης τάξεως είναι να εξασφαλίζει και, στο μέτρο του δυνατού, να αποκαθιστά την τήρηση του δικαίου. Εφόσον ο σκοπός αυτός μπορεί να επιδιωχθεί λυσιτελώς, δεν υπάρχει λόγος να εφαρμοστούν αυστηρότερα ερμηνευτικά κριτήρια, τα οποία θα προσέδιδαν στη διαδικασία εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως ποινικό χαρακτήρα, τον οποίο δεν προέβλεψε ο κοινοτικός νομοθέτης. Εξάλλου, τα κράτη-μέλη, ως εξαιρετικά πολύπλοκες και πολυσχιδείς δομές, αντιμετωπίζουν συνήθως σοβαρές δυσκολίες να παρακολουθήσουν τη συνεχώς εξελισσόμενη και όχι πάντα σαφή κοινοτική νομοθεσία. Επομένως, η προσπάθεια που καταβάλλουν, επιτυχώς στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων, προκειμένου να συμμορφωθούν με αυτήν, είναι αξιόπαινη. Ορθώς, όταν δεν το επιτυγχάνουν, η Επιτροπή και το Δικαστήριο δεν επηρεάζονται από τις εν λόγω δυσκολίες προκειμένου να μην επιβάλουν συνέπειες ή να δικαιολογήσουν ενδεχόμενες παραβάσεις. Δεν θα ήταν όμως ορθό να μη ληφθούν

(33) ΔΕΚ της 15ης Μαρτίου 2005, C-209/03, *Bidar*, Συλλογή 2005, σ. I-2119, σκέψη 69.

(34) Εννοείται ότι ο κίνδυνος σοβαρών οικονομικών επιπτώσεων δεν θεμελιώνεται μόνο βάσει αριθμητικών στοιχείων, αλλά προϋποθέτει, αντιθέτως, αξιολογική εκτίμηση του Δικαστηρίου στηριζόμενη στα πραγματικά περιστατικά που προβάλλει το κράτος-μέλος το οποίο υποβάλλει το οικείο αίτημα. Πράγματι, θα ήταν μακροπροθέσμως ανησυχητικό, και σε σχέση με τη διαφορετική οικονομική ισχύ διαφορετικών κρατών-μελών, να λαμβάνεται ως αφετηρία ότι συγκεκριμένα ποσά, όσο σημαντικά και αν είναι, υποδηλώνουν ήδη εκ των προτέρων κίνδυνο σοβαρών οικονομικών επιπτώσεων (βλ. προτάσεις της γενικής εισαγγελέα Stix-Hackl της 5ης Οκτωβρίου 2006 στην υπόθεση C-292/04, *Wienand Meilicke*, Συλλογή 2007, σ. I-1835, σημείο 60).

(35) ΔΕΚ της 20ής Σεπτεμβρίου 2001, C-184/99, *Grzelczyk*, Συλλογή 2001, σ. I-6193, σκέψη 54.

(36) ΔΕΚ της 19ης Σεπτεμβρίου 2000 στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-177/99 και C-181/99, *Ampafrance και Sanofi*, Συλλογή 2000, σ. I-7013, σκέψεις 65 επ.: «[...] δεν μπορεί να γίνεται επίκληση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης από κράτος-μέλος προκειμένου να αποφευχθεί τις συνέπειες μιας αποφάσεως του Δικαστηρίου που διαπιστώνει την ακυρότητα κοινοτικής πράξεως, διότι τούτο θα διακύβευε τη δυνατότητα των ιδιωτών να προστατεύονται από συμπεριφορά των δημοσίων αρχών στηριζόμενη σε παράνομους κανόνες». Βεβαίως η κρίση αυτή διατυπώθηκε σε διαφορετικό πλαίσιο, δηλαδή σε διαδικασία σχετικά με το κύρος πράξεως της Κοινότητας. Αντίθετα, έγινε δεκτή νομική αβεβαιότητα σε σχέση με τα διαχρονικά αποτελέσματα της αποφάσεως στην υπόθεση *Bosman* (ΔΕΚ της 15ης Δεκεμβρίου 1995, C-415/93, *Bosman*, Συλλογή 1995, σ. I-4921, σκέψεις 143 επ.) λόγω της ιδιαίτερης συνθήκης που συνίστατο στην ύπαρξη πολλών εν μέρει επικαλυπτόμενων διαφορετικών ρυθμίσεων. Βλ. συναφώς και ΔΕΚ της 16ης Ιουλίου 1992, C-163/90, *Legros κ.λπ.*, Συλλογή 1992, σ. I-4625, σκέψεις 31 επ., και της 15ης Ιανουαρίου 1986, 41/84, *Pinna*, Συλλογή 1986, σ. 1, σκέψεις 26 επ.

(37) Βλ. συναφώς το σημείο 131 των προτάσεων της γενικής εισαγγελέα Stix-Hackl της 17ης Μαρτίου 2006 στην υπόθεση C-475/03, *Banca popolare di Cremona* (απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2006, Συλλογή 2006, σ. I-9373).

υπόψη, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι σκοποί της έννομης τάξεως μπορούν να επιτευχθούν χωρίς να χρειάζεται να απειληθούν κυρωτικές συνέπειες ή να επιβαρυνθεί ανατιολογήτως η ήδη δυσχερής κατάσταση του κράτους³⁸.

Χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής των ανωτέρω θεωρήσεων αποτελεί η απόφαση Evangelischer Krankenhausverein Wien³⁹ με την οποία κρίθηκε ότι «επιτακτικοί λόγοι ασφαλείας δικαίου αποκλείουν την αμφισβήτηση εννόμων σχέσεων οι οποίες έχουν εξαντλήσει κατά το παρελθόν τις συνέπειές τους, δεδομένου ότι η αμφισβήτηση αυτή θα αναστάτωνα αναδρομικώς το σύστημα χρηματοδότησης των αυστριακών οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης». Στις παρατηρήσεις της η Αυστριακή Κυβέρνηση είχε επισημάνει τη δυνατότητα του Δικαστηρίου, αν έκρινε ασυμβίβαστη προς το κοινοτικό δίκαιο την επίδικη εθνική ρύθμιση, να περιορίσει τις διαχρονικές συνέπειες της αποφάσεώς του εφιστώντας την προσοχή του κοινοτικού δικαστή στις καταστρεπτικές οικονομικές συνέπειες που θα είχε μια απόφαση συνεπαγόμενη την υποχρέωση επιστροφής του φόρου που είχε μέχρι τούδε αχρεωστήτως εισπραχθεί. Το Δικαστήριο δέχθηκε το αίτημα της Αυστριακής Κυβερνήσεως, παρά τις αντίθετες προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Saggio, υπενθυμίζοντας, πάντως, ότι προκειμένου να αποφασιστεί αν επιβάλλεται ή όχι ο διαχρονικός περιορισμός του πεδίου εφαρμογής μιας αποφάσεως, πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι, καίτοι οι πρακτικές συνέπειες κάθε δικαστικής αποφάσεως πρέπει να σταθμίζονται με προσοχή, δεν μπορεί, εντούτοις, μια τέτοια μέριμνα να καταλήγει στο να περιορίζεται η αντικειμενικότητα του δικαίου και να διακυβεύεται η μελλοντική του εφαρμογή λόγω των επιπτώσεων που μια δικαστική απόφαση μπορεί να συνεπάγεται για το παρελθόν και τονίζοντας ότι η σχετική εκτίμηση επιτακτικών λόγων δημοσίου συμφέροντος ανήκει στο ίδιο και όχι στις εθνικές αρχές. Σημειωτέον, ότι ο γενικός εισαγγελέας Saggio πρότεινε στο Δικαστήριο να αποκλείσει, εάν έκρινε ότι επιβάλλεται διαχρονικός περιορισμός των αποτελεσμάτων της αποφάσεώς του, σύμφωνα με τη νομολογία του, τον περιορισμό αυτόν όσον αφορά τους πολίτες οι οποίοι προσέφυγαν στη δικαιοσύνη ή άσκησαν ισοδύναμη διοικητική ένσταση κατά την εφαρμοστέα εθνική νομοθεσία⁴⁰. Επίσημανε μάλιστα ότι ουσιαστικώς η μη αναδρομικότητα της αποφάσεως του Δικαστηρίου θα σήμαινε νομιμοποίηση της αντίθετης προς το κοινοτικό δίκαιο εθνικής νομοθεσίας για όλη την προ της εκδόσεως της αποφάσεως περίοδο⁴¹.

II. ...στην υποχρέωση αναδρομικής κυρώσεως μέτρων σύμφωνων προς το κοινοτικό δίκαιο;

Από τη νομολογία του Δικαστηρίου συνάγεται σαφώς ότι η συμμόρφωση του εθνικού δικαίου προς το κοινοτικό δίκαιο πρέπει, εφόσον είναι αναγκαίο, να έχει αναδρομική ισχύ. Η επιταγή αυτή μπορεί να έχει ως συνέπεια όχι μόνο την αναδρομική εφαρμογή εθνικών ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν προς συμμόρφωση με το κοινοτικό δίκαιο (Α), αλλά και την αμφισβήτηση εθνικών διοικητικών αποφάσεων που καλύπτονται από το τεκμήριο νομιμότητας (Β) ή δικαστικών αποφάσεων που έχουν περιβληθεί την ισχύ του δεδικασμένου (Γ).

Α. Αναδρομική εφαρμογή εθνικής κανονιστικής ρυθμίσεως σε σχέσεις που διαμορφώθηκαν υπό το προηγούμενο, αντίθετο προς το κοινοτικό δίκαιο, νομικό καθεστώς

Η περίπτωση που εξέτασε το Δικαστήριο στην υπόθεση Gerekens⁴² δεν αφορούσε ακριβώς νομοθετική κύρωση, αλλά τροποποίηση με αναδρομική ισχύ κανονιστικής ρυθμίσεως, εκτελεστικής του κοινοτικού δικαίου, κατόπιν αποφάσεως του Δικαστηρίου που διαπίστωσε ότι, όπως ίσχυε αρχικώς η εν λόγω ρύθμιση -εν προκειμένω λουξεμβουργιανή κανονιστική απόφαση- ήταν αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο⁴³. Αντλώντας τις συνέπειες της αποφάσεως του Δικαστηρίου, εθνικό δικαστήριο -το Conseil d'État του Λουξεμβούργου- ακύρωσε διοικητικές αποφάσεις στηριζόμενες στην επίδικη κανονιστική ρύθμιση, την οποία ο εθνικός νομοθέτης κατήργησε, στη συνέχεια, αντικαθιστώντας την με κανονισμό ο οποίος επέτρεπε την επιβολή αναδρομικώς κυρώσεων για τις υπερβάσεις ποσοτώσεων που έγιναν ύστερα μεν από τη θέση σε ισχύ των κοινοτικών κανονισμών για την κοινή οργάνωση αγοράς στον τομέα του γάλακτος και των γαλακτοκομικών προϊόντων, πλην όμως υπό το καθεστώς της αντικατασταθείσας εθνικής ρυθμίσεως. Επιληφθέν προδικαστικού ερωτή-

(38) Βλ., υπό το πνεύμα αυτό, Tizzano, προτάσεις της 10ης Νοεμβρίου 2005, στην υπόθεση C-292/04, Wienand Meilicke, Συλλογή 2007, σ. I-1835, σημείο 8.

(39) ΔΕΚ της 9ης Μαρτίου 2000, C-437/97, Συλλογή 2000, σ. I-1157.

(40) Προαναφερθείσες αποφάσεις Legros κ.λπ. και Bosman.

(41) Ομοίως και Tizzano, προτάσεις της 10ης Νοεμβρίου 2005, στην υπόθεση C-292/04, Wienand Meilicke, Συλλογή 2007, σ. I-1835, σημείο 16.

(42) ΔΕΚ της 15ης Ιουλίου 2004, C-459/02, Willy Gerekens, Συλλογή 2004, σ. I-7315.

(43) ΔΕΚ της 25ης Νοεμβρίου 1986, 201/85 και 202/85, Klensch κ.λπ., Συλλογή 1986, σ. 3477.

ματος που υπέβαλε το Cour de cassation του Λουξεμβούργου σχετικά με την ερμηνεία των γενικών αρχών του κοινοτικού δικαίου της ασφάλειας του δικαίου και της μη αναδρομικότητας του νόμου, το Δικαστήριο έκρινε ότι «[δ]εν αντίκειται προς τις γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου της ασφάλειας του δικαίου και της μη αναδρομικότητας του νόμου η θέσπιση, εκ μέρους ενός κράτους-μέλους, για την εφαρμογή μιας επιβάλλουσας ποσοστώσεως παραγωγής κοινοτικής ρυθμίσεως, όπως αυτή που έχει θεσπιστεί με τους κανονισμούς 856/84, για την τροποποίηση του κανονισμού 804/68, περί κοινής οργάνωσης αγοράς στον τομέα του γάλακτος και των γαλακτοκομικών προϊόντων, και 857/84, περί γενικών κανόνων για την εφαρμογή της εισφοράς που αναφέρεται στο άρθρο 5γ του κανονισμού 804/68, στη θέση μιας πρώτης ρύθμισης κριθείσας από το Δικαστήριο ως εισάγουσας διακρίσεις, μιας νέας ρυθμίσεως ισχύουσας αναδρομικώς όσον αφορά τις υπερβάσεις ποσοστώσεων παραγωγής που σημειώθηκαν ύστερα από τη θέση σε ισχύ των κανονισμών αυτών, αλλά υπό το καθεστώς της αντικατασταθείσας εθνικής ρυθμίσεως»⁴⁴. Το Δικαστήριο, επισήμανε ότι οι επιταγές που απορρέουν από την προστασία των αναγνωρισμένων στην κοινοτική έννομη τάξη γενικών αρχών, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η αρχή της ασφάλειας δικαίου, δεσμεύουν και τα κράτη-μέλη όταν τα τελευταία θέτουν σε εφαρμογή κοινοτικές ρυθμίσεις⁴⁵. Υπενθύμισε ότι «μολονότι, κατά γενικό κανόνα, αντίκειται προς την αρχή της ασφάλειας του δικαίου το να εκτείνεται η διαχρονική ισχύς των κοινοτικών πράξεων και προ του χρόνου της δημοσιεύσεώς τους, ωστόσο, είναι δυνατή η κατ' εξαίρεση διαφορετική ρύθμιση όταν τούτο επιβάλλει ο επιδιωκόμενος σκοπός και λαμβάνεται δεόντως υπόψη η δικαιολογημένη εμπιστοσύνη των ενδιαφερομένων»⁴⁶. Επιχειρηματολογώντας κατ' αναλογία προς ό,τι ισχύει για τις κοινοτικές πράξεις, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι «ομοίως, δεν θίγει την αρχή της ασφάλειας του δικαίου μια εθνική ρύθμιση που ισχύει αναδρομικώς όταν τούτο επιβάλλεται από τον επιδιωκόμενο σκοπό, ενώ τυγχάνει του δέοντος σεβασμού η δικαιολογημένη εμπιστοσύνη των ενδιαφερομένων»⁴⁷. Εφόσον η εθνική ρύθμιση σκοπεί στην εφαρμογή ενός καθεστώτος εισφορών που θεσπίζει κοινοτικός κανονισμός, βάσει των επιταγών του καθεστώτος αυτού θα πρέπει να εξετασθεί η ανάγκη αναδρομικής ισχύος της εθνικής ρυθμίσεως. Εν προκειμένω, με το υπό κρίση καθεστώς σκοπείται η αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης στη χαρακτηριζόμενη από διαρθρωτικά πλεονάσματα γαλακτοκομική αγορά,

μέσω περιορισμού της γαλακτοκομικής παραγωγής⁴⁸. Ο σχετικός στόχος επιτυγχάνεται μόνον εάν όλες οι παραχθείσες ποσότητες που εμπίπτουν στο εμπορικό κύκλωμα και επηρεάζουν την προσφορά και τη ζήτηση λαμβάνονται υπόψη από την πρώτη δωδεκάμηνη περίοδο που αρχίζει από την 1η Απριλίου 1984. Επομένως, ένα κράτος-μέλος θα έθετε σε κίνδυνο την επίτευξη του στόχου αυτού καθώς και την αποτελεσματικότητα του καθεστώτος συμπληρωματικής εισφοράς επί του γάλακτος εάν δεν αντικαθιστούσε μια προοριζόμενη να θέσει σε εφαρμογή αυτό το καθεστώς εθνική ρύθμιση, που αποδείχθηκε μη σύμφωνη προς το κοινοτικό δίκαιο, από νέα ρύθμιση έχουσα αναδρομική ισχύ⁴⁹.

Είναι ενδιαφέρον ότι το Δικαστήριο αναγνώρισε μεν ότι η αρχή της μη αναδρομικότητας των ποινικών διατάξεων είναι κοινή αρχή όλων των εννόμων τάξεων των κρατών-μελών, έχει καθιερωθεί με το άρθρο 7, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ ως βασικό δικαίωμα, ενώ αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου των οποίων την τήρηση διασφαλίζει το Δικαστήριο⁵⁰, πλην όμως έκρινε ότι η συμπληρωματική εισφορά επί του γάλακτος αποτελεί περιορισμό οφειλόμενο σε κανόνες πολιτικής των αγορών και μέρος παρεμβάσεων που σκοπούν στην ομαλοποίηση των γεωργικών αγορών και προορίζεται για τη χρηματοδότηση των δαπανών του γαλακτοκομικού τομέα, οπότε δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ποινική κύρωση για τον κολασμό παράνομης συμπεριφοράς⁵¹.

Με αφετηρία την απόφαση αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αναδρομική νομοθετική κύρωση ενδέχεται να είναι επιβεβλημένη ενόψει συμμορφώσεως προς τις επιταγές του κοινοτικού δικαίου. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί στην περίπτωση κατά την οποία εθνικό δικαστήριο θα έκρινε κρατικό μέτρο αντίθετο προς το κοινοτικό δίκαιο και, στη συνέχεια, το Δικα-

(44) Σκέψεις 27, 32-33, της αποφάσεως Gereken.

(45) Σκέψη 21 της αποφάσεως.

(46) Σκέψη 23 της αποφάσεως.

(47) Σκέψη 24 της αποφάσεως.

(48) ΔΕΚ της 17ης Μαΐου 1988, 84/87, Erpelding, Συλλογή 1988, σ. 2647, σκέψη 26.

(49) Σκέψεις 26-27 της αποφάσεως Gereken.

(50) ΔΕΚ της 10ης Ιουλίου 1984, 63/83, Kirk, Συλλογή 1984, σ. 2689, σκέψη 22, και της 13ης Νοεμβρίου 1990, C-331/88, Fedesa κ.λπ., Συλλογή 1990, σ. I-4023, σκέψη 42.

(51) ΔΕΚ της 25ης Μαρτίου 2004, C-231/00, C-303/00 και C-451/00, Cooperativa Lattepiù κ.λπ., Συλλογή 2004, σ. I-2869, σκέψη 74, και C-480/00 έως C-482/00, C-484/00, C-489/00 έως C-491/00 και C-497/00 έως C-499/00, Azienda Agricola Ettore Ribaldi κ.λπ., Συλλογή 2004, σ. I-2943, σκέψη 58.

στήριο θα κατέληγε σε αντίθετη απόφαση. Το οικείο κράτος-μέλος θα ήταν υποχρεωμένο να συμμορφωθεί προς την απόφαση του Δικαστηρίου αποκαθιστώντας το προηγούμενο νομικό καθεστώς και αναγνωρίζοντάς του τα έννομα αποτελέσματα που θα είχε παραγάγει ελλείψει της αποφάσεως του εθνικού δικαστηρίου⁵². Το λογικώς επόμενο ερώτημα είναι αν η αποκατάσταση του προηγούμενου νομικού καθεστώτος ενόψει συμμορφώσεως προς το κοινοτικό δίκαιο θα μπορούσε να απαλλαγεί από τους περιορισμούς της αναδρομικής εφαρμογής των κανόνων δικαίου, κάμπτοντας ακόμη και το τεκμήριο νομιμότητας των διοικητικών πράξεων ή την αρχή του δεδικασμένου των δικαστικών αποφάσεων⁵³.

Β. Υποχρέωση επανεξετάσεως διοικητικής αποφάσεως που κατέστη απρόσβλητη, προκειμένου να ληφθεί υπόψη η, εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο, ερμηνεία της κρίσιμης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου

Το ζήτημα αυτό απασχόλησε το Δικαστήριο στο πλαίσιο της υποθέσεως Kühne & Heinz. Από τον Δεκέμβριο του 1986 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1987, η εταιρία Kühne & Heinz είχε εξαγάγει ορισμένες ποσότητες τεμαχίων πουλερικών σε τρίτα κράτη, δηλώνοντας το εν λόγω εμπόρευμα ως κατατασσόμενο σε ορισμένη διάκριση του τελωνειακού δασμολογίου. Ο αρμόδιος ολλανδικός οργανισμός της είχε καταβάλει τις αντίστοιχες επιστροφές κατά την εξαγωγή. Κατόπιν ελέγχου, ο εν λόγω οργανισμός προέβη σε νέα κατάταξη του εμπορεύματος, οπότε απαίτησε από την εταιρία την επιστροφή των καταβληθέντων ποσών. Το College van Beroep voor het bedrijfsleven απέρριψε το ένδικο βοήθημα που άσκησε η εταιρία κατά της αποφάσεως περί αναζητήσεως, αποδεχόμενο την τελική δασμολογική κατάταξη, χωρίς να κάνει χρήση της διαδικασίας του άρθρου 234 ΕΚ. Με την απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 1994, C-151/93, Voogd Vleesimport en -export⁵⁴, το Δικαστήριο υιοθέτησε άποψη αντίθετη προς αυτή των ολλανδικών αρχών. Η εταιρία Kühne & Heinz υπέβαλε αίτηση αποδόσεως των ποσών επιστροφής που κακώς, κατά την άποψή της, είχαν αναζητηθεί και ζήτησε την καταβολή ποσού, το ύψος του οποίου έπρεπε να καθοριστεί βάσει του μεγαλύτερου ποσού που θα είχε λάβει ως επιστροφή, αν οι εξαχθέντες μετά τον Δεκέμβριο 1987 μηροί πουλερικών είχαν καταταγεί σύμφωνα με την εν λόγω απόφαση. Μετά την άρνηση της διοικήσεως να ικανοποιήσει τα αιτή-

ματά της, η εταιρία προσέφυγε εκ νέου στο College van Beroep voor het bedrijfsleven, το οποίο υπέβαλε στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα: «Συνεπάγεται το κοινοτικό δίκαιο, στο πλαίσιο του οποίου πρέπει ιδίως να αναφερθεί η κατά το άρθρο 10 ΕΚ αρχή της κοινοτικής πίστωσης, υπό συνθήκες όπως οι εκτιθέμενες συνοπτικώς στο σκεπτικό της παρούσας αποφάσεως, ότι ένα διοικητικό όργανο υποχρεούται να επανεξετάσει απόφαση που έχει καταστεί απρόσβλητη, προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης αποτελεσματικότητα του κοινοτικού δικαίου, όπως αυτό πρέπει να ερμηνευθεί βάσει της απαντήσεως σε μεταγενέστερο προδικαστικό ερώτημα;».

Αναλύοντας τη λειτουργία αποφάσεως που ερμηνεύει κανόνα του κοινοτικού δικαίου, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η ερμηνεία που το ίδιο δίδει, κατά την άσκηση της αρμοδιότητας που του χορηγεί το άρθρο 234 ΕΚ, σε κανόνα του κοινοτικού δικαίου διασαφηνίζει και ορίζει την έννοια και το περιεχόμενο του εν λόγω κανόνα, όπως αυτός πρέπει ή έπρεπε να γίνει αντιληπτός και να εφαρμοστεί από της θέσεώς του σε ισχύ⁵⁵. Επομένως, κάθε «διοικητικό όργανο πρέπει να εφαρμόζει, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του, τον κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνευθέντα κανόνα του κοινοτικού δικαίου ακόμη και σε έννομες σχέσεις που δημιουργήθηκαν πριν από την έκδοση της αποφάσεως με την οποία το Δικαστήριο αποφαινεται επί του ζητήματος ερμηνείας⁵⁶».

Το ζήτημα που ανέκυπτε εν προκειμένω ήταν αν η τήρηση της υποχρεώσεως των κρατών-μελών να εφαρμόζουν τους κοινοτικούς κανόνες όπως έχουν ερμηνευθεί από το Δικαστήριο αναγόμενα στην έναρξη της ισχύος των κανόνων αυτών πρέπει να ισχύσει παρά τον οριστικό χαρακτήρα τον οποία απέκτησε διοικητική απόφαση πριν από την αίτηση αναθεωρήσεώς της. Για το Δικαστήριο, ο οριστικός χαρακτήρας που αποκτά μια διοικητική απόφαση μετά την εξάντληση των ενδίκων βοηθημάτων και την εκπνοή των προθεσμιών προσβολής της, συμβάλλει στην ασφάλεια δικαίου, που αποτελεί γενική αρχή του και του κοινοτικού δικαίου, οπότε

(52) R. Kovar, *Lois de validation et droit communautaire*, ό.π., σ. 9.

(53) Βλ. συναφώς Z. Peerbux-Beaugendre, *Autorité de la chose jugée et primauté du droit communautaire*, RFDA 2005, σ. 473.

(54) Συλλογή 1994, σ. I-4915.

(55) αποφάσεις της 27ης Μαγτίου 1980, 61/79, *Denkavit italiana*, Συλλογή τόμος 1980/I, σ. 605, σκέψη 16, και της 10ης Φεβρουαρίου 2000, C-50/96, *Deutsche Telekom*, Συλλογή 2000, σ. I-743, σκέψη 43.

(56) Σκέψη 22 της αποφάσεως Kühne & Heinz.

«το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει, κατ' αρχήν, στο διοικητικό όργανο την υποχρέωση να εξετάσει εκ νέου μια διοικητική απόφαση που κατέστη απρόσβλητη»⁵⁷. Εξετάζοντας το ολλανδικό δίκαιο, το Δικαστήριο κατέληξε ότι κατά το δίκαιο αυτό, «ένα διοικητικό όργανο μπορεί, υπό την επιφύλαξη ότι δεν θίγονται τα συμφέροντα τρίτων, να προβεί σε εκ νέου εξέταση μιας διοικητικής αποφάσεως που κατέστη απρόσβλητη και ότι, ανάλογα με τις περιστάσεις, η ύπαρξη μιας τέτοιας εξουσίας μπορεί να συνεπάγεται την υποχρέωση ανακλήσεως της αποφάσεως αυτής, έστω και αν το δίκαιο αυτό δεν επιβάλλει στο αρμόδιο όργανο την υποχρέωση να επανεξετάσει συστηματικά τις διοικητικές αποφάσεις που κατέστησαν απρόσβλητες, προκειμένου να τις εναρμονίσει με μεταγενέστερη νομολογία»⁵⁸. Διευκρινίζοντας την έννοια του προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο έκρινε ότι αφορά το κατά πόσον, υπό συνθήκες όπως αυτές της υποθέσεως στην κύρια δίκη, η υποχρέωση επανεξετάσεως μιας διοικητικής αποφάσεως που κατέστη απρόσβλητη απορρέει από το κοινοτικό δίκαιο. Το Δικαστήριο προέβη σε συνδυασμό του κοινοτικού δικαίου και του εθνικού δικαίου για να καθορίσει αν η επέμβαση κοινοτικής αποφάσεως μπορεί να αποτελεί περίπτωση η οποία, κατά το ολλανδικό δίκαιο, μπορεί να δικαιολογήσει ανάκληση πράξεως ολλανδικής διοικητικής αρχής που κατέστη οριστική. Με την αφετηρία αυτήν, το Δικαστήριο έκρινε ότι ασκούν επιρροή οι ακόλουθες περιστάσεις: «Πρώτον, το εθνικό δίκαιο παρέχει στο διοικητικό όργανο τη δυνατότητα εκ νέου εξετάσεως της επίμαχης αποφάσεως που κατέστη απρόσβλητη. Δεύτερον, η διοικητική απόφαση κατέστη απρόσβλητη μόνον κατόπιν αποφάσεως εθνικού δικαστηρίου του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα. Τρίτον, η απόφαση αυτή του εθνικού δικαστηρίου στηρίχθηκε σε ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου η οποία, βάσει μεταγενέστερης αποφάσεως του Δικαστηρίου, αποδείχθηκε εσφαλμένη και υιοθετήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, χωρίς αυτό να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα, κατά τους όρους του άρθρου 234, παράγραφος 3, ΕΚ. Τέταρτον, ο ενδιαφερόμενος απευθύνθηκε στο διοικητικό όργανο μόλις έλαβε γνώση αυτής της αποφάσεως του Δικαστηρίου». Υπό τις ανωτέρω συνθήκες, το συγκεκριμένο ολλανδικό διοικητικό όργανο υποχρεούταν, κατ' εφαρμογή της αρχής της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ, αφενός, να επανεξετάσει την απόφασή του, προκειμένου να λάβει υπόψη την εν τω μεταξύ δοθείσα από το Δικαστήριο ερμηνεία της κρίσιμης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου, και, αφετέρου, να καθορίσει, βάσει των

αποτελεσμάτων αυτής της νέας εξετάσεως, τον βαθμό στον οποίο όφειλε να τροποποιήσει, χωρίς να θίγει τα συμφέροντα τρίτων, την επίμαχη απόφαση. Υπό το πρίσμα αυτό, το Δικαστήριο συμμορφώθηκε στις επιταγές της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών-μελών όπως αυτές καθορίστηκαν ήδη με τη νομολογία Rewe⁵⁹: ελλείψει σχετικής κοινοτικής νομοθεσίας, στην εσωτερική έννομη τάξη εκάστου κράτους-μέλους εναπόκειται ο καθορισμός των αρμοδίων δικαστηρίων και η ρύθμιση των δικονομικών προϋποθέσεων των ενδίκων προσφυγών που σκοπούν στη διασφάλιση των δικαιωμάτων που οι πολίτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο. Τόσον οι αρμοδιότητες όσο και οι δικονομικές προϋποθέσεις σε σχέση με τις ως άνω ένδικες προσφυγές δεν πρέπει να είναι λιγότερο ευνοϊκές απ' ό,τι αυτές που αφορούν παρόμοιες προσφυγές εσωτερικής φύσεως (αρχή της ισοδυναμίας) ούτε πρέπει να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή εξαιρετικώς δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που έχουν απονεμηθεί από την κοινοτική έννομη τάξη (αρχή της αποτελεσματικότητας)⁶⁰. Επιβάλλεται, πάντως, η διαπίστωση ότι το Δικαστήριο, αφενός, θέτει αυστηρούς όρους για την επανεξέταση περαιωμένων διοικητικών υποθέσεων και, αφετέρου, αναγνωρίζει υποχρέωση επανεξετάσεως, όχι όμως και ανακλήσεως της επίμαχης πράξεώς του⁶¹.

Χαρακτηριστικό της αποφάσεως Kühne & Heinz είναι ότι το Δικαστήριο εξακρίβωσε, κατ' ουσίαν, τη συνδρομή μόνο του πρώτου περιορισμού της δικονομικής αυτονομίας, δηλαδή ότι το εθνικό δίκαιο αναγνωρίζει στις εθνικές διοικητικές αρχές την εξουσία να αναθεωρούν αποφάσεις τους υπό τις συνθήκες της υπό κρίση υποθέσεως. Από το γράμμα της συλλογιστικής του Δικαστηρίου συναγεται ότι, αν οι αρχές αυτές δεν διέθεταν τη σχετική εξουσία κατά το εθνικό δίκαιο, δεν θα μπορούσαν να αναθεωρήσουν τις αποφάσεις τους έστω και αν αυτές ήσαν αντίθετες προς το κοινοτικό δίκαιο όπως αυτό ερμηνεύθηκε από μεταγενέστερη απόφαση του Δικαστηρίου. Έτσι όμως δεν θα λαμβανόταν υπόψη ο δεύτερος περιορι-

(57) Σκέψη 24 της αποφάσεως Kühne & Heinz.

(58) Σκέψη 25 της αποφάσεως Kühne & Heinz.

(59) ΔΕΚ της 16ης Δεκεμβρίου 1976, 33/76, Rewe-Zentralfinanz, Συλλογή τόμος 1976, σ. 747, σκέψη 5.

(60) Βλ. προσφάτως τις προτάσεις της γενικής εισαγγελέα Kokott της 9ης Ιανουαρίου 2008, στην υπόθεση C-268/06, Impact, σημείο 51.

(61) Β. Σκουρή, Ποιές συνέπειες επιφέρει η παράβαση της υποχρέωσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια, Τιμ. Τομ. Του ΣτΕ. 75 χρόνια, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 1341 (1352).

σμός της αρχής της δικονομικής αυτονομίας, δηλαδή η αρχή της μη ματαιώσεως ή της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου. Στο πλαίσιο της αποφάσεως Kühne & Heinz το Δικαστήριο δεν ασχολήθηκε με τον περιορισμό αυτόν⁶². Ανακύπτει όμως το ερώτημα, τι θα συνέβαινε αν το εθνικό δίκαιο δεν εξόπλιζε τις εθνικές διοικητικές αρχές με την εξουσία αναθεωρήσεως και ανακλήσεως των αποφάσεών τους. Το ερώτημα μάλιστα γίνεται πιο εύλογο αν ληφθεί υπόψη ότι σε προηγούμενες περιπτώσεις το Δικαστήριο απαίτησε από τα εθνικά δικαστήρια να προβούν στην παροχή προσωρινής έννομης προστασίας για τη διασφάλιση των κοινοτικών δικαιωμάτων έστω και αν το εθνικό δικονομικό δίκαιο δεν προέβλεπε τέτοια εξουσία⁶³.

Γ. Υπεροχή του κοινοτικού δικαίου έναντι του δεδουλευμένου εθνικής δικαστικής αποφάσεως

Το πλέον πρόσφατο στάδιο της εξελίξεως της νομολογίας του Δικαστηρίου σχετικά με την ισχύ του δεδουλευμένου αποφάσεων εθνικών δικαστηρίων δεν αποκλείει το ενδεχόμενο αντίστοιχων εξελίξεων και όσον αφορά την αναδρομική νομοθετική κύρωση, ως υποχρέωση πλέον του κράτους-μέλους ενόψει συμμορφώσεως προς το κοινοτικό δίκαιο. Είναι αληθές ότι, ως προς την κάμψη της ισχύος του δεδουλευμένου, το Δικαστήριο δίστασε να κάνει το αποφασιστικό βήμα. Πράγματι, ενώ αρχικώς έκρινε, με την απόφαση Kapferer, ότι η ισχύς του δεδουλευμένου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ακόμη και για να ληφθεί υπόψη η εξελίξη του κοινοτικού δικαίου, παρά μόνο στο μέτρο και κατά τους όρους του εθνικού δικαίου⁶⁴, αναγνώρισε, στη συνέχεια, με την απόφαση Lucchini, ότι η διατήρηση της πλήρους αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου μπορεί να δικαιολογήσει την υπέρβαση της αρχής του δεδουλευμένου εθνικής δικαστικής αποφάσεως⁶⁵, δεχόμενο ότι το κοινοτικό δίκαιο απαγορεύει την εφαρμογή διατάξεως του εθνικού δικαίου που σκοπεύει στη θέσπιση της αρχής του δεδουλευμένου, κατά το μέτρο που η εφαρμογή της εμποδίζει την ανάκτηση κρατικής ενισχύσεως χορηγηθείσας κατά παραβίαση του κοινοτικού δικαίου, της οποίας το ασυμβίβαστο προς την κοινή αγορά έχει διαπιστωθεί με απόφαση της Επιτροπής που κατέστη απρόσβλητη⁶⁶.

Ο «αυτοματισμός» που ανέπτυξε το Δικαστήριο ως προς την εφαρμογή της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου⁶⁷ καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο της υποχρεώσεως αναδρομικής νομοθετικής κυρώσεως προς αποκατάσταση της κοινοτικής νομιμότητας και

εξασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου. Καίτοι στο εσωτερικό δίκαιο ορισμένων κρατών-μελών οι κυρωτικοί νόμοι αποκλείουν από το πεδίο εφαρμογής τους αποφάσεις που έχουν περιβληθεί την ισχύ δεδουλευμένου, ο περιορισμός αυτός μπορεί να αρθεί, στο πνεύμα της νομολογίας Lucchini, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες διαπιστώνεται ασυνήθως σοβαρή παραβίαση των αρχών της κοινοτικής έννομης τάξεως⁶⁸. Άλλωστε και σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, νομοθετική ρύθμιση, η οποία καταλαμβάνει εκκρεμείς δίκες, που είναι ασφαλώς πάντοτε ορισμένες, και επηρεάζει την έκβασή τους, δεν παραβιάζει, εξ αυτού και μόνον του λόγου, το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, που κατοχυρώνεται με το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ⁶⁹.

(62) Επίρρωση της νομολογίας Kühne και Heitz αποτελεί η απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 2006, C-392/04 C-422/04, i-21 Germany GmbH, Συλλογή 2006, σ. I- 8559 : «Το άρθρο 10 ΕΚ, σε συνδυασμό με το άρθρο 11, παράγραφος 1, της οδηγίας 97/13, επιβάλλει στο εθνικό δικαστήριο να εκτιμήσει αν μία σαφώς ασυμβίβαστη προς το κοινοτικό δίκαιο ρύθμιση, όπως αυτή επί της οποίας βασίστηκαν οι πράξεις περί επιβολής τέλους για τις οποίες πρόκειται στις κύριες δίκες, πάσχει από ελλείψη νομιμότητας υπό την έννοια του οικείου εθνικού δικαίου. Αν αυτό συμβαίνει, στο εν λόγω δικαστήριο απόκειται να αντλήσει όλες τις εντεύθεν συνέπειες σύμφωνα με το εθνικό του δίκαιο, όσον αφορά την ανάκληση των εν λόγω πράξεων». Βλ. από κοινού ανάλυση των αποφάσεων εις *E. Broussy/Fr. Donnat/Chr. Lambert*, *Actualité du droit communautaire*, AJDA 41/2006, σ. 2271 (2275).

(63) Βλ. ανωτέρω ΔΕΚ της 19ης Ιουνίου 1990, C-213/89, Factortame, Συλλογή 1990, σ. I-2433 και της 13ης Μαρτίου 2007, C-432/05, Unibet Ltd, Συλλογή 2007, σ. I-2271, με σχόλιο *A. Μητσολίδου* εις *ΕυρΠολ* 2/2007, σ. 666.

(64) ΔΕΚ της 16ης Μαρτίου 2006, C-234/04, Kapferer, Συλλογή 2006, σ. I-2585: «η αρχή της συνεργασίας που απορρέει από το άρθρο 10 ΕΚ δεν επιβάλλει σε εθνικό δικαστήριο να θέσει εκποδόν τους εσωτερικούς δικονομικούς κανόνες για να επανεξετάσει δικαστική απόφαση που απέκτησε ισχύ δεδουλευμένου και να την ακυρώσει, όταν είναι προφανές ότι αυτή είναι αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο».

(65) ΔΕΚ (τιμήμα μεζονος συνθέσεως) της 18ης Ιουλίου 2007, C-119/05, Ministero dell'Industria, del Commercio e dell'Artigianato κατά Lucchini Spa, Συλλογή 2007, σ. I-6199, με σχόλιο *Θ. Γεωργόπουλου* εις *ΕφημΔΔ*, 5/2007, σ. 656. Βλ. συναφώς και *Κ. Γιαννακοπούλου*, Η υποχρέωση σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας και εφαρμογής των κανόνων της διοικητικής δικονομίας, *ΕφημΔΔ* 1/2008, σ. 102 (106).

(66) Υποστηρίχθηκε πάντως και η άποψη ότι η εμβέλεια της αποφάσεως περιορίζεται αποκλειστικά στον ειδικό τομέα των κρατικών ενισχύσεων και δεν συνιστά αμφισβήτηση της νομολογίας Kapferer: *E. Broussy/Fr. Donnat/Chr. Lambert*, *Actualité du droit communautaire*, AJDA 41/2007, σ. 2248 (2258).

(67) *Θ. Γεωργόπουλου*, ό.π., σ. 660.

(68) Βλ. υπό το πνεύμα αυτό *R. Kovar*, *Lois de validation et droit communautaire*, ό.π., σ. 10.

(69) ΕΔΔΑ, απόφαση *Building Societies* της 23.10.1997, σκέψη 112 και απόφαση *OGIS - Institut Stanislas*, της 27.5.2004, σκέψη 71.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ